Historische Vereniging Die Goude

II

De nijverheid domineert

De bakens worden verzet

In de zestiende eeuw raakten de twee belangrijkste takken van nijverheid in Gouda – de bierbrouwerij en de fabricage van laken – ernstig in verval. Het aantal brouwerijen daalde tussen 1518 en 1616 dramatisch van 154 naar 14,[1] terwijl de draperie tijdens de eerste jaren van de Opstand nagenoeg stil kwam te liggen.[2] Door de teloorgang van beide leidende industrieën schrompelde ook de eigen handel ineen. Tot overmaat van ramp liep de Hollandse binnendoorvaart via Gouda terug. Als gevolg van nautische vernieuwingen en economische veranderingen vond een deel van de scheepvaart 'buten dunen' (over zee) plaats.[3] Toen de geuzen op 21 juni 1572 Gouda bezetten, stond de stad er in economisch opzicht dan ook slecht voor.

Een alert stadsbestuur en ondernemende inwoners, die niet alleen nieuwe kansen zagen, maar deze ook grepen, behoedden de stad voor een totale ineenstorting. Dankzij de agrarische expansie kon Gouda een belangrijke rol spelen in het goederenverkeer met het omringende platteland. Gouwenaars met economisch gevoel investeerden in die jaren in de kaas- en boterhandel in plaats van in het brouwen van bier.[4] Daarmee overbrugden zij zonder het te weten de periode tot het midden van de zeventiende eeuw, toen de Goudse economie een volledig ander aanzien kreeg.

Door het ontstaan en de groei van de tabakspijpenindustrie en de potten- en tegelbakkerij, de hernieuwde bloei van de lijndraaierij en de komst van de 'nieuwe' draperie en de tapisserie werd het economisch leven gedurende de zeventiende en achttiende eeuw door de nijverheid gedomineerd. Maar ook de duizenden binnenvaartschepen die jaarlijks door de nauwe wateren van de stad manoeuvreerden, vormden een belangrijke bron van inkomsten. Veel mensen ontleenden hieraan hun bestaan, in het bijzonder de winkeliers en herbergiers.

Pijpennijverheid

Het eerste en belangrijkste teken van de economische vernieuwing in de zeventiende eeuw was de opkomst van pijpennijverheid. De Goudse tabakspijpen genoten in de zeventiende en achttiende eeuw grote bekendheid. Tot ver buiten de landsgrenzen kringelde de rook van geurige tabak uit witstenen pijpen die in Gouda waren vervaardigd. Het roken van tabak was een gebruik, dat onder de indianen reeds ver voor de komst van de Europeanen in zwang was. Via de verove-

Historische Vereniging Die Goude

raars van Noord- en Zuid-Amerika vond de tabak zijn weg naar Europa. Vooral in Engeland werd het roken van tabak in de tweede helft van de zestiende eeuw in brede kringen populair. De Engelsen ontwikkelden een eigen pijpennijverheid, waarbij de fabrikanten hun product naar Indiaans voorbeeld van klei bakten. Met de komst van Engelse soldaten en buitenlandse studenten raakte ook de Republiek tegen het einde van de zestiende bekend met het tabaksgebruik. De eerste pijptabak in ons land werd waarschijnlijk in 1590 gerookt aan de Leidse universiteit, waar veel Engelsen en Fransen studeerden.

De pijpennijverheid ontwikkelde zich in het gewest Holland vanaf het begin van de zeventiende eeuw en groeide in Gouda uit tot dé motor van de economie. In 1713 telde de stad meer dan driehonderd pijpenmakersbazen. De kracht van de Goudse pijpen lag niet alleen in hun bijzonder ranke en sierlijk vormgeving, maar vooral in hun lage prijs. Dat laatste was opvallend, omdat het maken van pijpen buitengewoon arbeidsintensief was. De Duitse jurist Z.C. von Uffenbach, die na een verblijf in Engeland op doorreis in ons land was, zag in 1710 met eigen ogen waarom de Goudse pijpen zo goedkoop op de markt konden worden gebracht. Bij een bezoek aan de werkplaats van een Goudse pijpenmaker werd zijn aandacht niet alleen getroffen door de manier waarop de pijpen werden gemaakt, maar vooral door het grote aantal – soms heel jonge – kinderen, dat daarbij werd ingeschakeld. Deze laagbetaalde arbeidskrachten deden vrijwel al het werk. Alleen het vormen van de klei, waar veel kracht voor vereist was, werd door volwassenen gedaan.

De eerste pijpenmakers in de Republiek waren Engelse soldaten van het Staatse leger. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) verminderde het belang van hun aanwezigheid, waarop een aantal van hen zich ging bezighouden met het maken van tabakspijpen om daarmee hun inkomen te vergroten. De Engelse invloed op de nieuwe tak van nijverheid bleek uit het al omstreeks het midden van de zeventiende eeuw ingeburgerde vakjargon met onder meer termen als 'kasten' (to cast = vormen), 'tremmen' (to trim = netjes maken), 'glazen' (to glase = verglazen) en 'zoken' (to soak = weken van de klei).

Ook in Gouda was het met vrij grote zekerheid een Engelsman, die als eerste tabakspijpen maakte. Hij heette William Baerneltss, of – zoals hij in Goudse archiefstukken ook wel wordt genoemd – Willem Barends, en woonde en werkte in zijn huis Achter de Vismarkt, vlakbij de Gouwe. Toen Barends in augustus 1625 overleed, was hij ongeveer acht jaar als pijpenmaker actief,[5] waarmee het begin van de Goudse pijpennijverheid dus op 1617 kan worden gedateerd. De

Links: Begrafenisschild van het pijpenmakersgilde uit 1735. Pijpenmakers aan het werk. Zilver, gedreven door H. van Beest.
Rechts: Begrafenisschild van het pijpenmakersgilde uit 1735. Pijpenmakers onderweg naar de ovens. Zilver, gedreven door H. van Beest.

Historische Vereniging Die Goude

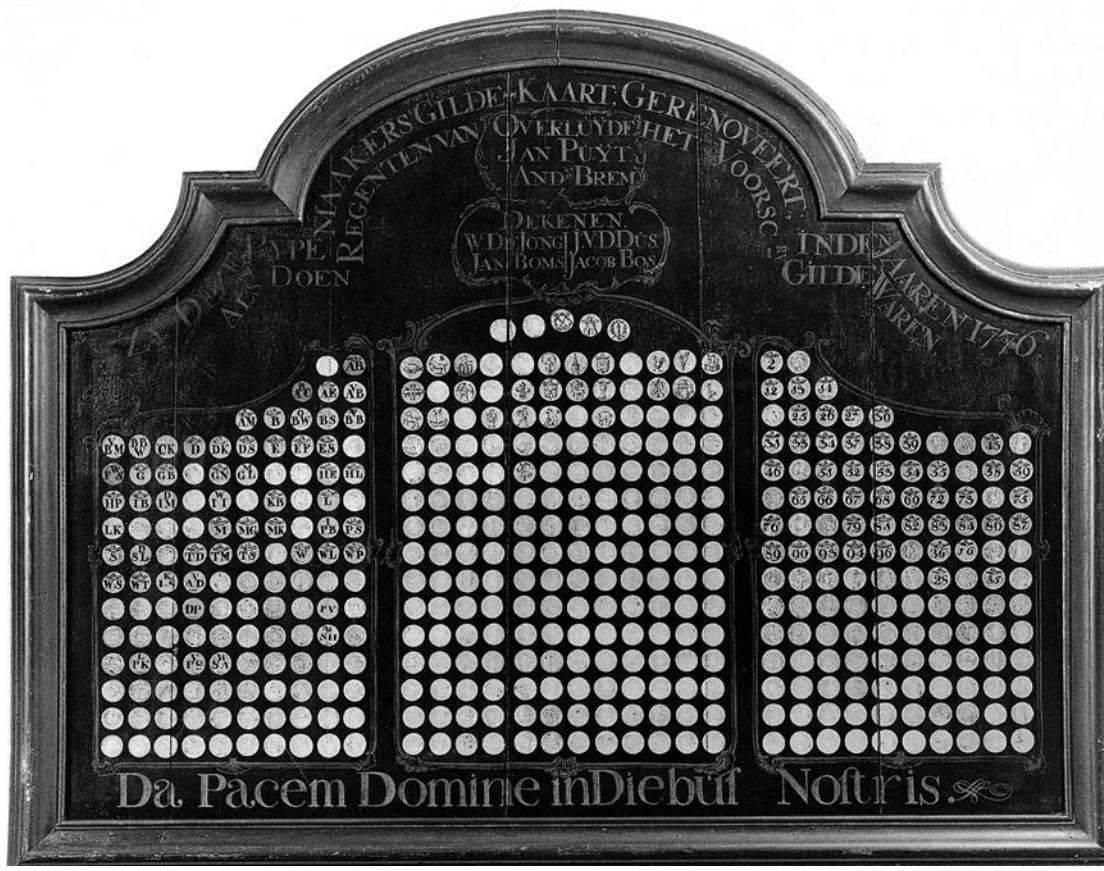

Wandbord met pijpenmakersmerken uit de achttiende eeuw. Hout, beschilderd. Het bord hing in de gildenkamer in de herberg Het Herthuys aan de Markt. In 1776 werd het bord opnieuw beschilderd met de op dat moment gevoerde merken.

Goudse pijpennijverheid werd bevoordeeld door de aanwezigheid van talrijke pottenbakkerijen binnen de stadsmuren. De pijpenmakers lieten hun pijpen door de pottenbakkers bakken, waardoor zij niet hoefden te investeren in een eigen oven. Op hun beurt profiteerden ook de pottenbakkers van de nieuwe situatie. Zij konden de opdrachten van de pijpenmakers goed gebruiken, omdat de traditionele pottenbakkerij sinds 1600 stagneerde. Van de 31 pottenbakkerijen die de stad in 1740 telde, werkten er 29 volledig en 2 gedeeltelijk in opdracht van pijpenmakers.[6]

In het tweede kwart van de achttiende eeuw – dé bloeiperiode van de pijpenmakerij – gingen sommige pijpenmakers er echter toe over zelf hun pijpen te bakken. In 1772 kreeg de invloedrijke pijpenfabrikeur Jan Danens toestemming een pottenbakkersoven op te richten. Precies een kwart eeuw later werd de vergunning zelf pijpen te bakken – ook voor collega's – verruimd tot alle pijpenmakers. Voorwaarde was onder andere dat zij zich hielden aan de bepalingen in de gildenbrief van de pottenbakkers en de stedelijke keuren ter voorkoming van brand.[7]

De eerste pijpenmakers, onder wie de bovengenoemde William Baerneltss, gebruikten witbakkende klei uit Engeland dat via Rotterdam ons land binnenkwam. Later werd meer en meer overgegaan op een mengsel van (voornamelijk) Keulse en (een beetje) Maastrichtse en Rozen-

Historische Vereniging Die Goude

daalse klei, wat een sterker product gaf. De Maastrichtse klei werd gewonnen in de Ardennen en via Maastricht per schip aangevoerd, terwijl de Rozendaalse klei uit Doornik afkomstig was en via Rozendaal zijn weg naar Gouda vond.[8]

Het aantal pijpenmakers groeide snel en de Gouwenaars toonden zich goede leerlingen. De vele kinderen die bij een pijpenmaker werkten, laten zien dat de aanstaande pijpenmakers vaak op jonge leeftijd door hun ouders bij een meester in de leer werden gedaan om het vak te leren. Zo besteedde de Goudse linnenwever Ariën Cornelisz in 1626 zijn elfjarige zoontje Cornelis voor vier jaar uit bij pijpenmaker Willem Flud.[9] Het knaapje kreeg het eerste jaar 11 stuivers per week. Dit bedrag liep via 15 en 18 stuivers in het tweede en derde jaar op tot 24 stuivers in het laatste jaar. Daarvoor moest de jongen gedurende de zomer van vijf uur 's morgens tot 's avonds laat werken. Op zondag was hij vrij en in de winter mocht hij een uur later beginnen. Tussen acht uur en halfnegen 's morgens en twaalf en één uur in de voormiddag had hij pauze. De dagen waren dus lang en het was hard werken geblazen. Bovendien moest Cornelis de tijd die hij om wat voor reden dan ook verzuimde, na zijn leertijd inhalen.[10]

Omstreeks 1641 hadden de Gouwenaars hun Engelse leermeesters in aantal overvleugeld. Erg dankbaar waren zij niet, want toen zij de vroedschap toestemming vroegen een gilde te vormen, wilden zij de ongeveer 45 Engelse pijpenmakers – die daarnaast nog steeds soldaat waren – uitsluiten. Tegen dat laatste protesteerden de vrouwen van de Engelse pijpenmakers, waarop de vroedschap na ampel beraad besloot niet op het verzoek in te gaan.[11] De betrokkenheid van de vrouwen van de pijpenmakers was niet alleen te verklaren uit hun bezorgdheid over het gezinsinkomen, maar ook uit hun persoonlijke betrokkenheid bij de pijpenmakerij. Het was namelijk gebruikelijk dat de echtgenotes van de bazen een groot deel van het werk, zoals het tremmen en het glazen, voor hun rekening namen.[12]

In 1660 kwam het pas tot de oprichting van een pijpenmakersgilde, dat werd bestuurd door een overman en drie dekens. Een belangrijke bepaling in de gildenbrief was dat vestiging als pijpenmaker niet mogelijk was zonder het afleggen van een proeve van bekwaamheid. Toelating vond plaats na het vervaardigen van een dozijn fijne pijpen uit een stuk pijpaarde en betaling van intreegeld van acht gulden. Zonen van pijpenmakers die in een godshuis (arm- of weeshuis) waren opgegroeid, hoefden slechts een daalder te betalen. De enkeling die het waagde het ambacht van pijpenmaker uit te oefenen zonder lid van het gilde te worden, kreeg met het stadsbestuur te maken. In juli 1661 werd Jan Gijsbertsz voor de keuze gesteld zich aan te melden bij het gilde of het pijpenmaken op te geven. Hij deed geen van beide en kreeg van het stadsbestuur opdracht de stad te verlaten, tenzij hij binnen 48 uur alsnog lid van het gilde werd. Hoe dit conflict afliep, vertelt het verhaal niet.

Pieter Stomman (1751-1839), overman en deken van het pijpenmakersgilde van 1781-1798. Schilderij, anoniem.

Het aantal gildenbroeders nam in de eerste jaren na de oprichting van het gilde in snel tempo toe van 80 in 1665 via 161 in 1679 naar 230 in 1685. Daarna schommelde hun aantal tussen de 190 en 220. Desondanks raakte de pijpennijverheid na 1672 enige tijd in verval. Wel groeide het aantal zelfstandige bazen, maar dit betrof overwegend knechten die voor zichzelf waren begonnen. Het aantal personen, dat in de

Historische Vereniging Die Goude

pijpennijverheid werkzaam was, nam echter af. In reactie op het bericht dat de Goudse pijpenmakers op de Amsterdamse pijpenmarkt, waar zij gewoonlijk hun producten verkochten, ineens staangeld moesten betalen, stemde het stadsbestuur in met het houden van een eigen pijpenmarkt in Gouda. Vanaf 1686 werd deze markt iedere donderdag op de Nieuwehaven gehouden. Aan de pijpenmarkt werd het pijpenpand verbonden. Hier konden de pijpenmakers de pijpen belenen, die zij niet op de donderdagmarkt hadden verkocht. Dankzij dit kredietsysteem konden de pijpenmakers minder gunstige perioden overbruggen, hetgeen de continuïteit van de bedrijfsvoering ten goede kwam.[13]

De Goudse pijpennijverheid beleefde in de eerste helft van de achttiende eeuw haar grootste bloei. In 1749 waren in Gouda maar liefst 371 Goudse pijpenmakers actief. De pijpenfabricage was, ook door haar gunstige effect op andere takken van nijverheid, de belangrijkste aanjager van de Goudse economie. Zo maakten de pijpenmakers niet alleen gebruik van de ovens van de pottenbakkers, maar lieten zij deze ook speciale potten leveren voor het bakken van pijpen. Verder voerden schippers de pijpaarde (klei) aan en vond het transport van de gebakken pijpen plaats in manden of kisten, die werden geleverd door mandenmakers en timmerlieden. De papierverkopers voorzagen in de behoefte aan pakpapier, terwijl de stempels waarmee de pijpenmakers hun merken zetten van de stempelsnijders kwamen. De kuipers zorgden voor de tonnen waarin de pijpaarde lag opgeslagen, de metselaars vonden werk in het bouwen en repareren van de bakovens en de kopergieters vervaardigden allerlei pijpenmakersgereedschap.

De pijpenmaker werkte met enkele gezellen (zijn 'welvertrouwden'), een aantal knechts of jongens, vrouwen en meiden. Het productieproces bestond uit diverse opeenvolgende en in elkaar grijpende gespecialiseerde bewerkingen, zoals het rollen, vormen, polijsten, glazuren, drogen en in bakpotten plaatsen. De laatste vier handelingen werden door vrouwelijke werknemers gedaan, het rollen en vormen door de knechts. Vooral het vormen was een zwaar karwei, waarvoor nogal wat kracht vereist was. In 1718 bepaalde het stadsbestuur dat kinderen jonger dan achttien jaar dit zware werk niet mochten doen. Gedurende de tweede helft van de eeuw liep het aantal pijpenmakers sterk terug om in 1795 uit te komen op 181. De neergaande lijn werd veroorzaakt doordat landen als Pruisen, Noorwegen, Zweden en Frankrijk vanaf het midden van de achttiende eeuw de invoer van Goudse pijpen verboden of ernstig belemmerden. Ondanks deze misère voeren in 1765 toch nog tien Friese tjalken met Goudse pijpen naar Hamburg. In 1789 waren dat er in het gunstigste geval nog maar drie. De omvang van de export van Goudse korte pijpen naar Noorwegen liep in dezelfde periode eveneens drastisch terug van 20.000 grossen tot bijna nul.

De Goudse pijpenmakers, die probeerden het hoofd boven water te houden, hadden het zwaar te verduren omdat zij voornamelijk voor de export werkten. Frans Versijl en Jacob de Vos, twee bekende Goudse pijpenfabrikanten, verloren samen in één jaar tijd 30.000 gulden aan omzet. Naast handelsbarrières kregen zij en hun collega's ook nog te maken met buitenlandse concurrentie. De ernstigste bedreiging kwam vanuit Höhr bij Keulen, waar een omvangrijke pijpenindustrie ontstond. De fabrikanten in die plaats gingen zelfs zover, dat zij de Goudse pijpenmerken namaakten.

De rampzalige gevolgen van de terugloop van de pijpennijverheid waren overal in de stad te zien. Eens bloeiende bedrijven met 35 mensen in dienst vervielen tot armzalige werkplaatsjes met een paar man personeel.[14] Het aantal bakovens liep navenant terug van 29 in 1749 via 17 in 1789 tot 11 in 1806. De productie was in 1806 teruggezakt tot een derde van het niveau dat in 1750

Historische Vereniging Die Goude

werd gehaald. Het aantal directe arbeidsplaatsen in deze tak van nijverheid bedroeg op het hoogtepunt waarschijnlijk 3 à 4.000. Omstreeks 1760 zal dit aantal naar ruim 2.000 zijn teruggelopen, terwijl rond 1800 misschien nog maar 1.000 mensen in de pijpennijverheid werkzaam waren.[15]

In een poging de binnenlandse concurrentie een halt toe te roepen, besloot het stadsbestuur in overleg met het gildenbestuur in 1783 een stadspijpenfabriek op te zetten waar korte pijpen van goede kwaliteit gemaakt konden worden. Vier van de zes op het Pesterf gelegen huisjes werden daartoe ingericht. Als gevolg van het inmiddels ontstane tekort aan ervaren pijpenmakers werden kinderen met de werkzaamheden belast. De dagelijkse leiding van de fabriek was in handen van een baas en zijn vrouw. De baas leidde de jongens op tot kaster, terwijl zijn vrouw toezicht op de meisjes hield en hen leerde tremmen. Het initiatief had niet het beoogde effect, terwijl het toezicht op de jongens en meisjes veel te wensen overliet. In 1790 begon de afzet te stagneren en een jaar later reeds besloot het stadsbestuur de fabriek te sluiten.[16]

Grof aardewerk

Pottenbakkers bestaan waarschijnlijk net zo lang als er mensen op aarde rondlopen. Al in een zeer ver verleden vervaardigden gespecialiseerde ambachtslieden uit klei allerlei soorten huishoudelijk vaatwerk. Opgegraven keramische gebruiksvoorwerpen laten zien dat zij zich daarbij in artistiek opzicht niet onbetuigd lieten. Ook in ons land bewezen bijvoorbeeld de Delftse en Friese (Harlingen, Bolsward en Makkum) plateelbakkerijen over de nodige kunstzin te beschikken. Kenmerkend voor de aardewerkindustrie was de grote afwisseling in producten. Kook- en apothekerspotten, pannen in allerlei soorten en maten, kommen, kannen, kruiken, borden, bloempotten, et cetera werd doorgaans bestempeld als grof aardewerk, terwijl plateel (handbeschilderde serviezen), kunstaardewerk (onbeschilderde serviezen) en porselein werden gezien als fijn aardewerk.

Wat al deze producten gemeen hadden, was hun grondstof. Het grof aardewerk werd gemaakt van gewone klei en behandeld met een loodertsglazuur. Daarna werden de voorwerpen in één keer in een open vlam gebakken bij een temperatuur van ongeveer 970 graden Celsius. In Gouda haalden de aardewerkproducenten hun klei uit de directe omgeving, onder meer uit de buurt van Alphen aan den Rijn. Voor fijn aardewerk gebruikten de pottenbakkers echter een mengsel van buitenlandse kleisoorten, waaraan kwarts en klei was toegevoegd. Dit type aardewerk werd gebrand, vervolgens behandeld met doorschijnend, mat, kunst- of gewoon glazuur en eventueel beschilderd (plateel) en nog een keer gebrand bij 1.000 graden Celsius. Het bakken gebeurde niet in een open vlam, maar in ovens, dus zonder dat de te bakken voorwerpen in contact kwamen met het vuur.

Tot ver in de negentiende eeuw waren grof en fijn aardewerk producten van één bedrijfstak. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam er een duidelijke scheiding tussen het maken van ('grove') gebruiksvoorwerpen en ('fijne') sierproducten. In Gouda was dat niet anders. Een product, waaraan de Goudse ambachtslieden zich echter niet waagden, was porselein, het fijnste type aardewerk.[17] Als grondstof voor de porseleinfabricage diende de porseleinaarde. Zijn kwaliteit verkreeg het porselein door de voorgebakken en geglazuurde producten 'gaar' te bakken bij een temperatuur van ongeveer 1.600 graden Celsius. Een poging in 1660 om deze tak van nijverheid in Gouda van de grond te krijgen, liep op niets uit. In dat jaar verleenden de Staten van Holland aan Frederik Dirksz van Steenwijck en Jacob van der Togt octrooi om een porse-

Historische Vereniging Die Goude

leinfabriek op te richten. Of en wanneer de oprichting daadwerkelijk een feit werd en hoe lang de fabriek heeft bestaan, is onbekend.[18]

Pot, vroeg zeventiende eeuw. Gouds aardewerk.

De vroegste vorm van aardewerkfabricage, de pottenbakkerij, was een tak van nijverheid die in Gouda gedurende de zestiende en zeventiende eeuw steeds belangrijker werd. Toch hield het stadsbestuur zich tot 1683, het jaar waarin het pottenbakkersgilde werd opgericht, nauwelijks met de pottenbakkerij bezig. De enige zaken waaraan zij aandacht besteedde, waren de brandpreventie, de vermindering van de stedelijke impost op de turf (de brandstof die de pottenbakkers voor het stoken van hun ovens gebruikten) en de steeds terugkerende ruzies tussen pottenbakkers en pijpenmakers.[19] Het eerste punt was met het oog op de algehele veiligheid van de stad van groot belang. De aard van het bedrijf bracht met zich mee dat de pottenbakkerijen regelmatig brandgevaarlijk bleken. Het stadsbestuur benoemde daarom uit haar midden enige leden, die het probleem onderzochten en aangaven hoe het gevaar te beteugelen was. In de gildenbrief van 1623 werd ter voorkoming van brand een bepaling opgenomen die naderhand nog meermalen werd uitgebreid. De genomen maatregelen pakten zo goed uit, dat men uiteindelijk 'nergens minder door toevallen van brand [werd] ontrust als in de pottenbakkerijen door de goede wacht en voorzorgen welke daarin [werden] onderhouden'.[20]

De oudste keur, waarin sprake was van pottenbakkers, werd vervaardigd in 1580. De stad bepaalde toen dat straatverkoop van aardewerk door particulieren slechts was toegestaan op donderdag en zaterdag en dan alleen op plaatsen waar de pottenbakkers hun waar verkochten. Een uitzondering werd gemaakt voor de winkelverkoop op de stoep. Gedurende het laatste kwart van de zestiende eeuw begon de pottenbakkerij echter aan betekenis te winnen. Een aanwijzing daarvoor was een bevel in 1596 van de Staten van Holland aan de dijkgraaf en heemraden van Woerden om de uitvoer van pottenbakkersklei naar Gouda en andere steden ongemoeid te laten. De groei zette in de zeventiende eeuw goed door. Het aantal pottenbakkerijen binnen de stadsmuren steeg van 5 in 1604 tot 24 in 1695.

In het begin was er nog geen sprake van bedrijfsconcentratie. De pottenbakkerijen waren overal in de stad te vinden, zij het dat het westelijk deel de grootste aantrekkingskracht uitoefende. Tussen 1627 en 1644 vestigden de nieuwe bedrijven zich echter vooral in de Koningstraat (de Raam westzijde), wat een gunstige plaats was in verband met de aanvoer van turf. Een verdere concentratie deed zich hier vanaf 1667 voor, met gevolg dat in 1695 13 van de 24 pottenbakkerijen in één straat, de Koningstraat, waren gelegen. De rest van de pottenbakkerijen bevond zich in de Peperstraat, de Nieuwehaven en de Raam, terwijl van 3 bedrijven niet meer bekend is, waar zij waren gevestigd.

Gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw bleef het aantal pottenbakkers ongeveer gelijk. Het pottenbakkersgilde begon in 1683 met 26 betalende leden, terwijl dat aantal sindsdien schommelde rond de 25 (het aantal contribuanten in 1745) met een maximum en minimum van 28 en 21 in respectievelijk 1703 en 1742. Vanaf 1750 ging het pottenbakkersbedrijf achteruit, wat samenhing met de algehele afname van de economische bedrijvigheid in de Republiek. In 1793 waren nog maar 14 van de 19 gildenbroeders actief. De toenemende malaise verleidde de pottenbakkers tien jaar eerder tot een verzoek aan de Staten van Holland de impost

Historische Vereniging Die Goude

op turf te verminderen en om teruggave van een deel van de betaalde verponding.[21]

Turf was voor de pottenbakkers van cruciaal belang, aangezien zij daarmee hun ovens stookten. Zij waren echte grootverbruikers en hadden dus belang bij lage turfprijzen. In de periode tussen juni 1695 en mei 1696 waren de 24 Goudse pottenbakkersbedrijven samen goed voor een verbruik van 121.627 tonnen (geen tonnen van 1.000 kilo, maar een vaste maat) turf. Gemiddeld verbrandden zij dat jaar dus ruim 5.000 tonnen. Ondanks de vervening in de buurt van Gouda en elders in het zuidelijk deel van Holland, werd sinds 1675 steeds meer turf uit Friesland, Groningen en Drenthe betrokken. Dat verzwakte de positie van de Goudse pottenbakkers ten opzichte van hun Friese collega's. De Friezen kregen de turf namelijk goedkoper. De Hollanders sloegen echter terug. Op verzoek van 50 Hollandse pottenbakkers, waarvan de helft in Gouda werkte, besloten de Staten van Holland in mei 1689 tot een verbod op het uitvoeren van pottenbakkersaarde uit hun gewest. Met pottenbakkersaarde werd gedoeld op de klei die uit de Rijn bij Woerden werd gewonnen. Het uitvoerverbod was van tijdelijke aard, maar werd sindsdien vele malen verlengd.

Dat de bedrijvigheid in de pottenbakkersindustrie gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw stabiel bleef, bleek niet alleen uit het vrij constante aantal pottenbakkers, maar ook uit hun turfverbruik. Gedurende de periode tussen juni 1745 en mei 1746 verstookten zij namelijk 129.362 tonnen turf, slechts een kleine 8.000 tonnen meer dan een halve eeuw eerder.[22]

Zoals wij al zagen, dankte het pottenbakkersbedrijf zijn bloei gedurende de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw vooral aan de inzet bij de pijpenfabricage. Vanaf 1637 kregen de pottenbakkers van het stadsbestuur toestemming hun ovens ook te gebruiken voor het bakken van de potten, waarin de pijpen werden gebakken. Vijf jaar later mochten zij overigens ook de 'zuikerpotten voor de rafinaderijen' bakken.[23] De pottenbakkers konden economisch vooral overleven doordat zij voor de pijpenmakers werkten. Hun eigen producten bakten zij met de pijpenpotten mee, waardoor de ruimte in de bakoven optimaal werd benut.

Ondanks hun onderlinge afhankelijkheid lagen de pijpenmakers en pottenbakkers regelmatig met elkaar overhoop. Meestal ging het over geld. Sommige pijpenmakers wisten namelijk te bedingen dat zij de pottenbakkers voor hun diensten pas later hoefden te betalen. Een probleem ontstond op het moment dat de kredietverschaffer geld wilde zien. In plaats van te betalen, ging de pijpenmaker naar een andere pottenbakker en moest de crediteur maar afwachten of en wanneer hij zijn geld kreeg. In 1660 was voor de stadsbestuurders de maat vol en grepen zij in. Voortaan moest direct voor de diensten van de pottenbakkers worden betaald. Aan de andere kant viel er voor de pijpenbakkers ook heel wat te klagen. Zo verdachten zij de pottenbakkers ervan

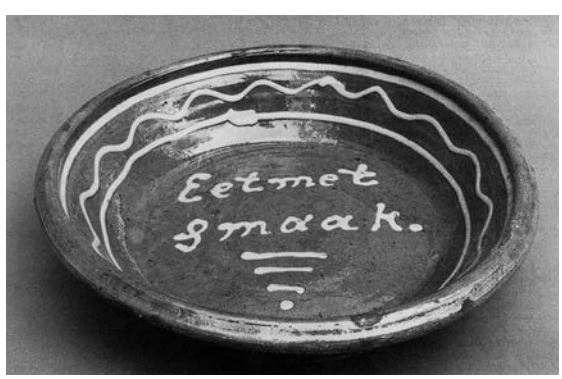

Sierbord, zeventiende eeuw. Gouds aardewerk.

Historische Vereniging Die Goude

alleen pijpen te bakken als het hun uitkwam en, wat nog erger was, het bakken van de pijpen een enkele keer opzettelijk te laten mislukken. Dat betekende namelijk een nieuwe productiegang en dus extra brood op de plank voor de pottenbakkers.[24]

Minstens zo erg was de beschuldiging dat de pottenmakers knoeiden met de afmetingen van de potten waarin de pijpen werden gebakken. Het stadsbestuur trad krachtig op en besloot in augustus 1676 vier pottenbakkers voor de tijdsduur van twaalf jaar het alleenrecht te geven op het maken van pijpenpotten. De potten dienden te worden gemaakt van witte aarde en moesten minimaal de grootte hebben van de pot, die 'boven de Waag' bij wijze van monster werd bewaard. In 1688 liep het octrooi af, waarna het stadsbestuur bepaalde dat voortaan alle pottenbakkers weer pijpenpotten mochten maken.

Fijn aardewerk

In de Noordelijke Nederlanden begon men tegen het einde van de zestiende eeuw met het vervaardigen van faienceproducten, zowel het traditionele pottenbakkersgoed als wandtegels. Op de vlucht voor de Spaanse troepen vestigden zich toen namelijk veel Vlaamse pottenbakkers in vooral Rotterdam en Haarlem, maar ook in steden als Amsterdam, Delft, Deventer en Harlingen. Delft en Friesland ontwikkelden zich in de loop van de zeventiende eeuw tot dé toonaangevende centra als het ging om het maken van faienceaardewerk.

In het begin van de zeventiende eeuw verscheen een nieuw soort aardewerk op de Europese markt, namelijk Chinees porselein, dat werd ingevoerd door de Verenigde Oost-Indische Compagnie. In korte tijd ontwikkelde zich een grote vraag naar dit luxe product, wat de pottenbakkers noodzaakte het porselein te imiteren, aangezien zij tot het begin van de achttiende eeuw technisch niet in staat waren echt porselein te vervaardigen. Het resultaat was het volledig blauw gekleurde aardewerk (Delfts blauw), dat kort voor 1625 ontstond.

Vanaf ongeveer 1650 legde een aantal pottenbakkers zich geheel toe op de fabricage van wandtegels. In Rotterdam werden al rond 1600 grote hoeveelheden tegels vervaardigd. Aanvankelijk veelkleurig versierd, werden de tegels na 1625 in één kleur, meestal blauw, en vanaf 1670 soms ook paars, uitgevoerd. Ook in Gouda werden tegels gebakken. De stad had op dat gebied zelfs een naam op te houden, getuige het feit dat de oprichter van een Berlijnse faiencefabriek in het begin van de jaren 1750 – nog in het midden van de achttiende eeuw dus – de fijnere kneepjes van het vak in Delft en Gouda kwam afkijken.[25]

Van tinglazuur voorziene tegels werden in ons land vooral gebruikt voor het bekleden van wanden, dit in tegenstelling tot Spanje of Italië, waar zij dienden voor het leggen van vloeren. Dit was met name na 1580 het geval toen de Hollandse steden 'versteenden' door het gebruik van baksteen (in plaats van hout) voor de gevels en wanden en van stenen pannen (in plaats van riet) voor het dekken van de daken. Wandtegels dienden zowel ter decoratie van de binnenruimten als voor het weren van optrekkend vocht in de muren. Dat laatste was vooral van belang in het laag gelegen Holland en Zeeland, waar het grondwaterpeil hoog was. Omstreeks 1650 – in de steden eerder dan op het platteland – werden wandtegels steeds meer 'verbannen' naar keukens, gangen, kelders en muurdelen naast en boven schouwen. Op de overige plaatsen kwamen als muurisolator eiken lambriseringen in de mode.[26]

Het begin van het Goudse plateelbedrijf lag in 1621. Met ingang van 1 mei van dat jaar kregen de uit Rotterdam afkomstige zwagers Hendrik Gerritsz van den Heuvel en Willem Jan Oli-

Historische Vereniging Die Goude

viersz van stadswege tot 1 mei 1637 octrooi voor het maken van 'gelijerswerck[27] ende alrehande manieren van naegemaeckte porseleijnen'. Eerstgenoemde was in Rotterdam een bekend plateelbakker en maakte bovendien deel uit van het stadsbestuur. Hij had alleen maar financieel belang bij de nieuwe onderneming, aangezien hij de uitoefening van het Goudse bedrijf aan zijn compagnon overliet. Waarom zij nu juist in Gouda hun geluk beproefden, vertelt het verhaal niet. Misschien dat Hendrik Gerritsz van den Heuvel een welbewuste spreiding van zijn belangen voor ogen had. Hij was, in compagnonschap met een plateelbakker-wijnhandelaar, namelijk ook eigenaar van een plateelbakkerij in Harlingen, waar tegels en schotels werden vervaardigd. Daarnaast had hij mogelijk nog een belang in een plateelbakkerij in Dordrecht.

Uit alles bleek dat de Goudse stadsbestuurders waarde hechtten aan het laten slagen van de onderneming. Om te beginnen, kregen de octrooiaanvragers een monopolie voor maar liefst zestien jaar (zij hadden overigens om twintig jaar verzocht). Verder werden zij vrijgesteld van schuttersplichten en toetreding tot een gilde. Dat laatste betekende geen afdracht van gildengelden en vrijheid om hun gang te gaan zonder te worden belemmerd door gildenvoorschriften. De stad behield zich wel het recht voor om op elk gewenst moment octrooi te verlenen aan anderen, die het 'goed en oprechte porceleijn', dat wil zeggen het echte porselein, zouden willen maken. De octrooiverleners hielden er dus kennelijk rekening mee dat dit binnen een redelijke termijn technisch mogelijk zou kunnen zijn.

Willem Jansz – later noemde hij zich Verswaen, welke naam hij ontleende aan zijn huis – vestigde zijn bedrijf op de Oosthaven, in het derde huis ten zuiden van de Lange Noodgodssteeg, genaamd De Swaen. In 1629 en 1641 verwierf hij ook de aan weerszijden van zijn huis gelegen panden. Toen hij in september 1659 stierf, nam zijn zoon Gerrit Verswaen de 'wijnckel en platteelbackerije, streckende van de plaetse van zijn woonhuijs af tot agter aen de Spieringstraet toe' over. Verswaen junior maakte het overigens niet lang, aangezien hij reeds in februari 1663 overleed. Zijn weduwe, Maria Jorisdr van der Saen, zette de zaak voort, daarbij tot diens overlijden in augustus 1685 gesteund door haar broer Maarten Jorisz van der Saen. Deze Maarten was naast plateelbakker – hij leverde onder eigen naam tegels aan de stad – ook vroedschaplid. Vanaf 1685 ging de weduwe Van Waerden – haar tweede echtgenoot was sinds september 1664 de Rotterdammer (!) Johan van Waerden, die in augustus 1671 overleed – alleen door. Zij bleef dat doen tot aan haar dood in januari 1700.[28]

Willem Jansz Verswaen werd overigens afwisselend aangeduid als 'geleijbacker', 'tegelbacker', 'plateelbakker' of 'porceleijnbacker'. Een deel van de werkkrachten in zijn bedrijf bestond uit weesjongens. Zodra de jongens oud genoeg waren om te werken, gingen zij in de leer bij een ambachtsmeester. Eén van de weesjongens die bij Willem Jansz Verswaen kwam werken, was Leendert Adriaansz Trapten. Hij trad, ongeveer dertien jaar oud, in november 1621 bij Verswaen in dienst en maakte zich in zeseneenhalf jaar tijd het vak van plateelbakker eigen. Hij bekwaamde zich niet alleen in het schilderen, maar in alle werkzaamheden die deel uitmaakten van het 'geleijbackersambacht'.[29]

Met het monopolie van Willem Jansz Verswaen werd klaarblijkelijk nog voor het aflopen van het aan hem verleende octrooi op ruime schaal de hand gelicht. In de jaren 1620 waren namelijk al verschillende plateelbakkers binnen de Goudse stadsmuren actief, onder meer Reijnier Reijniersz in het ABC poortje (1624), Maarten Pietersz 'op de Coninckstraet in het steegje voorbij de Kruideniersteeg', waar hij twee woningen met drie haardsteden en een ticheloven bezat (1627), Cornelis Pouwelsz in de Komijnsteeg en Pieter Jansz in de Vijverstraat (1627).

Historische Vereniging Die Goude

Dat het bedrijf van Verswaen ondanks de concurrentie floreerde, blijkt uit de groei van zijn vermogen. Bij zijn dood in 1659 was Willem Jansz goed voor 32.000 gulden, het zestienvoudige van zijn vermogen in 1630. De tegelbakkerij vertegenwoordigde daarin een waarde van 4.000 gulden, ofwel een achtste van het vermogen. Of al die voorspoed was te danken aan gunstige bedrijfsresultaten alleen, of dat hij ook geërfd geld bezat, valt niet meer te achterhalen. Daarna stabiliseerde het familievermogen min of meer. Verswaens kleindochter Sybilla, overleden in 1714, en enige dochter van zijn zoon Gerrit, bezat in 1676 15.500 gulden en haar moeder 11.500 gulden, inclusief een erfenis van 2.000 gulden.

Binnen een half jaar na de dood van Willem Jansz Verswaen kreeg zijn zoon Gerrit Verswaen concurrentie van een 'nieuwe' plateelbakkerij, die was gevestigd aan de Nieuwehaven. Op 8 maart 1660 ontvingen Frederik Dirksz van Steenwijck en Jacob van der Togt namelijk een driejarig octrooi voor een 'gleijbackerie'. Zij waren met de Goudse notaris Isaac Luyt alleen financieel geïnteresseerd, aangezien zij niet zelf in de bakkerij stonden. Deze onderneming oogstte weinig succes. Desondanks beproefden gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw meer tegelbakkers hun geluk. Onder hen treffen we rond 1670 Bouwen Jansz en Thonis Cool aan, die elk een tegelbakkerij hadden, respectievelijk in de Lazarussteeg en aan de Turfsingel. Omstreeks dezelfde tijd oefende tegelbakker Dirk Dirksz Boon zijn bedrijf uit aan de Nieuwehaven. Hoeveel deze en andere bedrijven en bedrijfjes produceerden, is niet bekend, evenmin hoe groot hun afzetmarkt was. Vermoedelijk waren het in de meeste gevallen kleine ondernemingen met slechts enkele knechts of leerjongens. Vaak produceerden zij waarschijnlijk alleen halffabrikaten, die klaarblijkelijk in Utrecht beschilderd en geglazuurd werden. Het waren namelijk de schippers van Gouda op Utrecht met wie zij in februari 1708 afspraken dat voor het vervoer van duizend 'halfbacken' tegels twee gulden vrachtloon zou worden betaald.

Als de zaken niet goed gingen, wachtte armoede. Dat overkwam plateelbakker Jan Thomasz, die sedert 5 mei 1676 van de bedeling moest zien rond te komen. Pieter Olycan, die een plateelbakkerij in de Lange Noodgodssteeg had, verdiende daar zo weinig mee, dat hij in september 1700 zijn kind *pro deo* moest laten begraven. Hetzelfde gebeurde in april 1705 met zijn collega Jan Jansz Vrijburch, die aan de Turfmarkt woonde. Dat veel plateelbakkers tegenvallers moesten incasseren, had ook te maken met concurrentie van buitenaf. Welgestelde Gouwenaars konden namelijk dichtbij huis ook echt porselein kopen. In april 1647 hield ene Matthijs Blom zelfs een publieke veiling van porselein in het Boterhuis aan de Markt. Delfts aardewerk was eveneens in Gouda verkrijgbaar, zoals in juni 1791 tijdens een openbare verkoping voor het huis De Gallije. Andersom kwam het voor dat Goudse plateelbakkers hun waren elders te koop aanboden. Gouwenaars Cornelis Cornelisz van Dijck en Michiel Woutersz van der Want kregen respectievelijk in augustus 1636 en maart 1641 vergunning hun potten en aardewerk in Dordrecht aan de man te brengen, mits zij enkele guldens betaalden aan het Sint Lucasgilde aldaar. Of de 'Dordtse connectie' lucratief was, valt nu niet meer te achterhalen. Duidelijk is echter wel dat zij en anderen geen aanleiding zagen hun bedrijf van Gouda naar Dordrecht te verplaatsen.[30]

Lijndraaierij

Een tak van nijverheid die eveneens een rol van betekenis speelde in Gouda's 'nieuwe economie' was de lijndraaierij. De Goudse lijndraaiersindustrie kende een eerste bloeiperiode in de veertiende en vijftiende eeuw, gevolgd door een periode van neergang in de zestiende eeuw. Tegen

Historische Vereniging Die Goude

Reclamebord van pijpenmakerij G. van der Want uit de achttiende eeuw.

het eind daarvan trad herstel in, doordat de behoefte aan netten, touwen en zeilen toenam als gevolg van een groei van scheepvaart (vooral op het Oostzeegebied en Oost-Indië) en (haring)visserij. De topjaren van de lijndraaiersindustrie lagen in het derde kwart van de zeventiende eeuw. Vanaf 1680 zette een lichte terugval in. De opleving van de lijndraaierij in de zeventiende eeuw moet vooral op het conto van de kleingarenspinnerij worden geschreven. Deze bedrijfstak legde zich toe op het vervaardigen van visnetten en weefgarens voor het maken van zeildoek en graanzakken. Naast de kleingarenspinners kende de lijndraaierij nog twee categorieën specialisten: de grofgarenspinners en de lontspinners. De grofgarenspinners fabriceerden scheepskabels en -trossen en gebruikten grovere garens dan de kleingarenspinners.

In Gouda deed zich het bijzondere verschijnsel voor dat de kleingarenspinners de grofgarenspinners economisch de loef afstaken. De afnemende betekenis van de grofgarenspinnerij kwam vermoedelijk doordat zij zich voor het uitbreken van de strijd tegen Spanje goeddeels oriënteerde op de eigen – Goudse – (binnen)scheepvaartindustrie en daarbij mogelijk andere potentiële markten verwaarloosde. Deze strategie kan in de hand zijn gewerkt en misschien zelfs zijn veroorzaakt doordat de noord-zuidscheepvaart binnen Holland via Gouda (en Haarlem) moest worden afgewikkeld. De gedwongen vaart langs Gouda leidde echter tot verzet van de andere Hollandse steden onder aanvoering van Rotterdam en Delft. Zij vochten de Goudse machtspositie vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw met succes aan, waardoor de functie van de stad als centrum van binnenscheepvaart aan belang inboette. Het verlies van een deel van hun (beschermde) thuismarkt dwong de Goudse grofgarenspinners andere afzetmogelijkheden te zoeken. Hoewel die elders binnen de Republiek zeker aanwezig waren, schatte een toenemend aantal van hen kennelijk in dat een overstap naar de kleingarenindustrie betere perspectieven bood. Opnieuw toonden veel Gouwenaars zich flexibel en creatief bij het uitstippelen van hun economische koers.

Niet alleen de kleingarenspinnerij bleek succesvol, ook de lontspinners maakten uitstekende tijden door, omdat de vraag naar lonten vanwege de oorlog met Spanje sterk toenam. De lontspinners exporteerden ook naar het buitenland, zoals in 1635, toen enige duizenden ponden Goudse lonten aan Frankrijk werden geleverd.[31]

De reeds gesignaleerde dalende tendens van de jaren 1680 zette gedurende de achttiende eeuw krachtiger door. Dit hing vooral samen met de relatieve achteruitgang van Amsterdam als wereldcentrum van goederenhandel ten opzichte van steden als Hamburg en Londen. Dat had

Tegeltableau met spijkertegels, tweede kwart zeventiende eeuw.

Tegeltableau met een veelkleurige haan op een landweg, staande tegen een witte achtergrond, midden zeventiende eeuw. Het tableau, dat vijf bij zes tegels telt, is afkomstig uit tegelbakkerij De Swaen op de Oosthaven.

Historische Vereniging Die Goude

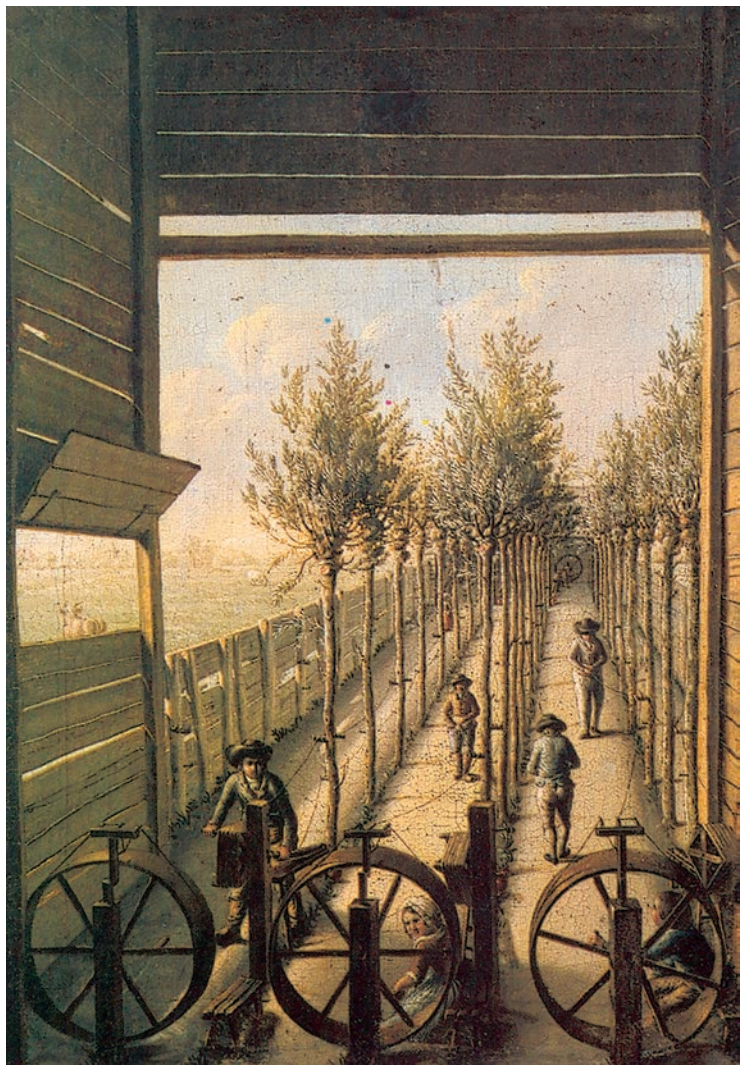

Kleingarenbaan. Schilderij door J. Herst uit 1795.

directe invloed op het volume van de Hollandse scheepvaart en handel, die bovendien de nadelige gevolgen ondervonden van de mercantilistische politiek van andere Europese staten. De neergaande lijn van de Goudse lijndraaierij in de achttiende eeuw hield ook verband met de drastische inkrimping van de Nederlandse haringvloot als gevolg van de oorlogsomstandigheden (Spaanse Successieoorlog), toenemende buitenlandse concurrentie (bijvoorbeeld van Engeland, Schotland, Noorwegen en Zweden) en afnemende binnenlandse consumptie (vervanging van haring en brood als volksvoedsel door aardappelen en vlees).[32] Het waren vooral de grofgaren- en lontspinners die de dupe werden. De lontspinnerij verdween in de loop van de achttiende eeuw geheel uit de stad, terwijl de grofgarenspinnerij nog slechts een kwijnend bestaan leidde. De fijngarenspinnerij wist zich – zij het op een bescheiden schaal – tot in de twintigste eeuw te handhaven.[33]

De grondstoffen voor de lijndraaierij waren vooral hennep en soms ook vlas, gewassen die werden verbouwd in de Krimpener-, Lopiker- en Alblasserwaard. Deze binnenlandse productiegebieden konden echter niet aan de totale vraag naar hennep voldoen. Vandaar dat de Goudse lijndraaierij ook afhankelijk was van invoer uit bijvoorbeeld de Baltische staten. Het relatieve

Historische Vereniging Die Goude

belang van de uit de Oostzee geïmporteerde 'Oosterse' hennep steeg gedurende het tweede kwart van de achttiende eeuw na de zware overstroming – de zwaarste die het gebied ooit trof – van de Krimpener- en Lopikerwaard in 1726. Deze tendens zette door met als uiteindelijke resultaat een importoverschot.[34]

De hennepstengels werden na het plukken op het veld gedroogd en vervolgens gebraakt (gebroken) en gezwingeld (ontdaan van de laatste houtdelen). Het zwingelen gebeurde oorspronkelijk met een houten mes. Later gebruikte men daarvoor de zogeheten zwingelmolen. De gezwingelde hennep werd gebroken (grofgarenspinnerij) of in de beukmolens gebeukt (kleingarenspinnerij) en daarna gehekeld. Het hekelen gebeurde door de met raapolie bevochtigde hennepvezels over een houten blok met fijne stalen pennen of tanden (de hekels) te halen. De hekelaars of hekelaarsters gebruikten gewoonlijk drie of vier hekels die van grof naar fijn verliepen. De fijngarenspinners gebruikten fijnere hekels dan de grofgarenspinners. De gehekelde vezels werden tenslotte in lijnbanen tot garen gesponnen.

In vergelijking met het breken gaf het beuken van de gezwingelde hennep de vezels een fijnere structuur, die nodig was om fijne garens te kunnen maken. Aanvankelijk vond deze bewerking plaats langs de openbare weg, maar vanaf 1600 deden speciale beukmolens hun intrede. Daaronder waren ook bestaande molens, die vroeger in de lakennijverheid dienst hadden gedaan en op betrekkelijk eenvoudige wijze geschikt waren gemaakt voor de kleingarenspinnerij.

De fase van het bedrijfsproces die op het beuken volgde, het hekelen, werd over het algemeen door vrouwen (getrouwd en ongetrouwd, oud en jong) gedaan. Het werk dat zij deden was smerig en ongezond. Vermoedelijk hadden de meeste, zo niet alle lijndraaiers naast een lijndraaierij ook een hekelbedrijf. Hun vrouwen oefenden in de meeste gevallen het toezicht uit op de werkzaamheden, die veelal plaatsvonden in speciale hekelschuren buiten de stadsmuren. Gouda had namelijk het thuis hekelen in verband met stofoverlast en brandgevaar verboden of aan beperkende bepalingen onderworpen.[35] Desondanks gebeurde het vaak dat de gehuwde hekelvrouwen hekelgereedschap en een bepaald vast gewicht (een zogeheten 'steen' van 2,7 kilo) aan hennep mee naar huis namen om daar tegen een afgesproken prijs hun werk te kunnen doen. De hekelbazen probeerden echter altijd ongemerkt meer hennep mee te geven dan officieel was overeengekomen. De meer ervaren vrouwen waren daar natuurlijk op bedacht en sommigen waagden het hun opdrachtgevers lik op stuk te geven. Zo merkte Peetgen Claes(dochter) in 1651 meermalen dat zij teveel hennep had meegekregen. Bijdehand als Peetgen was, hield zij het overschot telkens achter totdat zij een hele 'steen' bij elkaar had, 'dewelcke sij geheeckelt ende thuijs gebracht heeft ende haer salaris daervan ontfangen'.[36]

'Nieuwe' draperie

De komst van de 'nieuwe' draperie (en de tapisserie) was een ander teken dat Gouda in economisch opzicht veranderde. Tijdens de beginjaren van de strijd tegen Spanje was de uit de middeleeuwen stammende lakennijverheid vrijwel geheel uit de stad verdwenen. De Spaanse veroveringen in Vlaanderen en Brabant vanaf het eind van de jaren 1570 zorgden voor grote aantallen vluchtelingen die een goed heenkomen zochten in het noorden. Velen van hen kwamen in Holland en Zeeland terecht, waar zij vooral neerstreken in textielsteden als Leiden en Haarlem – onder de immigranten bevonden zich veel textielwerkers – en in Amsterdam als de belangrijkste handelsstad. Ook in Gouda vonden zij een veilig toevluchtsoord.

Historische Vereniging Die Goude

Tafelkleed van het chirurgijnsgilde uit 1675 door A. Goosensz. Naast het gildenwapen zijn Galenus en Hippocrates, geneesheren uit de klassieke oudheid, afgebeeld.

Gevelversiering uit 1736 die het belang van de binnenscheepvaart voor Gouda illustreert. Hout, beschilderd.

Koperen tabaksdoos met in het deksel een gezicht op Gouda ('der Gov') gegraveerd. Aan de achterzijde zijn drankglazen en een Goudse pijp afgebeeld, symbolen van het 'nobele' leven. De tabaksdoos hoorde toe aan een – waarschijnlijk uit Gouda afkomstige – opvarende van het VOC-schip De Lelie, dat in 1654 op de rede van Texel in een storm is vergaan. Het kleinood werd in 1997 opgedoken door Hans Eelman. Foto Hans Eelman.

Voor diegenen die hun beroep in Gouda wilden voortzetten, boden de vele leegstaande kloosters voldoende ruimte. De immigranten introduceerden nieuwe technieken waardoor de productie minder tijdrovend was. Bovendien waren de stoffen die zij maakten lichter dan de producten van de oude draperie. De combinatie kortere fabricagetijd en lichtere kwaliteit verlaagde de productiekosten en zorgde ervoor dat nieuwe stoffen als saai, fustein, armijn en grein goedkoper konden worden geleverd dan vroeger het geval was. Zij vonden dan ook gretig aftrek, vooral in Zuid-Europa. De saaien werden van kamwol vervaardigd, de fusteinen hadden een ketting van katoen of linnen en een inslag van gekamde of gekaarde wol. In de greinen was kameel- of geitenhaar verwerkt. Rond 1620 was de nieuwe draperie uitgegroeid tot de voornaamste tak van nijverheid die Gouda op dat moment kende met ongeveer 3.000 werknemers op een bevolking van bijna 15.000 inwoners. Van een doorlopend verval van deze industrie sinds de zestiende eeuw is – zoals wel is gesuggereerd – dan ook geen sprake.

Het stadsbestuur stelde alles in het werk om de lakennijverheid te stimuleren. Zo werden de

Historische Vereniging Die Goude

vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden, en dan vooral de wevers onder hen, met vrijstelling van belasting en gratis huisvesting naar Gouda gelokt. Deze maatregelen wierpen hun vruchten af. Van de tussen 1573 en 1604 nieuw ingeschreven poorters was een substantieel deel wever van beroep.[37] Verder sprong de stad sedert 1607 financieel bij om 'verloop der saaijnering' tegen te gaan. Tot 1612 was reeds het aanzienlijke bedrag van 10.400 gulden beschikbaar gesteld.[38] Daarnaast stichtte de stad wegens gebrek aan vollers in 1620 een volmolen aan de Peperstraat. Daarmee kon een einde worden gemaakt aan de praktijk dat het vollen steeds vaker moest worden uitbesteed in steden als Utrecht of Rotterdam. Tegelijkertijd vond mechanisatie van het productieproces en daarmee kwaliteitsverbetering plaats, iets wat in andere steden al langer het geval was. De aanwezigheid van de molen betekende een aanzienlijke verbetering van de concurrentiepositie van Gouda. Een tweede volmolen werd in 1631 gebouwd op de Punt. De stad verhuurde de beide molens aan een combinatie van belanghebbenden: de compagnie van de lakendraperie.[39]

Deze en andere maatregelen konden niet voorkomen dat de nieuwe draperie in Gouda gedurende het verdere verloop van de zeventiende eeuw, ondanks enkele korte oplevingen, langzaam maar zeker achteruit ging. In 1660 werden nog slechts 656 stuks saaifusteinen vervaardigd. In 1612 en 1620 waren dat er respectievelijk 18.000 en 22.000 geweest. Na 1660 werden in Gouda geen saaifusteinen meer geproduceerd. De fabricage van armijnen onderging hetzelfde lot, zij het dat de neergang geleidelijker verliep. Steeds weer terugkerende problemen bij het vinden van kopers moeten als hoofdoorzaak van de misère worden aangewezen. Herhaaldelijk werd de stad gedwongen de productie op te kopen en voor eigen rekening te verhandelen. Als gevolg van de problemen kregen de volmolens een andere bestemming. De molen bij de Peperstraat ging in 1667 dienst doen als zaagmolen, terwijl de andere molen in 1679 werd verhuurd als wol- en papiermolen. In 1692 werd de molen aan de Punt in huur gegeven aan een zeemleerbereider.

Ondanks de kwijnende toestand van de lakennijverheid hoopte de stad nog steeds op een herstel. Vandaar dat het stadsbestuur in de huurovereenkomst van 1692 het voorbehoud maakte dat de molen geschikt moest blijven voor het vollen.[40] In datzelfde jaar kregen lakendrapeniers die zich in Gouda vestigden voor elk weefgetouw dat zij in werking stelden een recognitie of erkenning bovenop de kosten van vervoer. Ook de drapeniers die al in Gouda woonden, konden van deze regeling profiteren. Drie jaar later besloot het stadsbestuur tot het oprichten van acht tot twaalf nieuwe lakengetouwen.[41]

Het verlangde herstel bleef echter uit. Een in 1702 door de Amsterdamse lakenkoopman Pieter Sijen gestichte manufactuur (fabriek) van laken ging twee jaar later reeds failliet, ondanks een gemeentelijk krediet van 30.000 gulden. Een jaar na dit faillissement volgde een nieuwe poging. Claas van Mechelen, een Goudse drapenier, kreeg toestemming tot een maximum van 24.000 gulden uit de burgemeesterskas op te nemen voor de productie van karsaaien en baaien. Dat zijn grove stoffen, die werden gebruikt voor uniformen. De nieuwe manufactuur, gevestigd in het voormalige Sint-Agnietenklooster, bood aan ongeveer 300 mensen werk. Verdere ondersteuning kreeg de fabriek in 1721 door de bepaling van het stadsbestuur dat de kinderen in de godshuizen 'met stadsmanufacturen zullen worden gekleed'.[42] Het bedrijf heeft het tot 1787 volgehouden. Toen was een faillissement niet meer te voorkomen. Met dit roemloze einde werd ruim 450 jaar Goudse lakennijverheid afgesloten.[43] Een allerlaatste oprisping vond plaats van 1808 tot 1813 toen de firma A.H. Wijn en Zoon met financiële steun van het stadsbestuur een

Historische Vereniging Die Goude

fabriek stichtte voor het vervaardigen van karsaaien, baaien, grijnen en andere wollen stoffen. In het laatstgenoemde jaar werd ook deze fabriek geliquideerd.[44]

Tapisserie

Een deel van de Vlamingen dat zich in het laatste kwart van de zestiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden vestigde, was gespecialiseerd in de tapisserie (tapijtweverij). De meesten van hen streken in Gouda neer. Het zestiende-eeuwse tapissiersbedrijf in de Zuidelijke Nederlanden kende twee belangrijke centra: Brussel en Oudenaarde. De Brusselse tapissiers produceerden zeer luxe artikelen, die zij rechtstreeks verkochten aan vooraanstaande en rijke personen. In Oudenaarde werkten de tapijtwevers voornamelijk in opdracht van groothandelaren. De tapissiers in Brussel stonden dus in directer contact met hun klanten dan hun collega's in Oudenaarde.[45]

De tapissiers die naar Gouda kwamen, waren in hoofdzaak afkomstig uit Oudenaarde en omgeving.[46] Joris de Pottere, die in 1584 in opdracht van het stadsbestuur voor veertien gulden vier kussens vervaardigde, is de oudst bekende 'Goudse' tapissier.[47] De nieuwkomers troffen het dat, sinds Gouda in juni 1572 voor de Prins van Oranje had gekozen, maar liefst zeven kloosters leeg stonden. Deze gebouwen boden een bijzonder geschikt onderdak voor de veel ruimte eisende weefgetouwen. In de nieuwe omgeving konden zij in betrekkelijke rust en gesteund door het stadsbestuur hun handwerk voortzetten. Het betrof overwegend kleinere bedrijfjes met waarschijnlijk niet meer dan tien knechts in dienst, die doorgaans werkten voor een groothandelaar. Soms kregen zij ook een opdracht van welgestelde particulieren of van het stadsbestuur. Zij vervaardigden wandtapijten, tafelkleden, kussens en een typisch Oudenaardse specialiteit, de zogeheten verdures (stukken groengeverfd weefsel, die meestal een bospartij voorstelden).

De garens die de tapijtwevers gebruikten, waren vooraf geverfd in gespecialiseerde ververijen. Dat waren bedrijven die los stonden van de weverijen, maar het is waarschijnlijk dat de tapissiers ook zelf hebben geverfd. Gideon van Heumen, wiens blauwververij – hij kon daarnaast in elk geval ook geelverven – was gevestigd in het voormalige nonnenklooster aan de Gouwe, had in 1614 een soort monopolie aangevraagd voor het verven van garens. Dat alleenrecht heeft hij waarschijnlijk niet gekregen, aangezien er ten minste één andere (zwart)ververij was, die van Jan Blomme, gevestigd in het voormalige Agnietenconvent. Het is aannemelijk dat, naast deze beide ververijen, binnen Gouda meer van dergelijke ondernemingen actief waren. Hoe en wanneer zij verf maakten, is onbekend. Dat plantaardige stoffen werden gebruikt, is vrijwel zeker.

In 1634 telde Gouda rond de veertig meesters die samen ongeveer tweehonderd knechts in dienst hadden. Dat betekende dat de Goudse tapisseriebedrijven toen gemiddeld vijf knechts telden.[48] De gemiddelde jaarproductie van een knecht bedroeg ongeveer 525 Brabantse vierkante ellen, wat neerkwam op anderhalve el per dag.[49]

Tegen het einde van de zeventiende eeuw raakte de Goudse tapisserie in verval en rond 1700 was zij al goeddeels uit de stad verdwenen. De Republiek als geheel vertoonde hetzelfde beeld. Dat het mis ging, kwam in de eerste plaats doordat andere vormen van wandbekleding in zwang raakten. Een belangrijke factor was ook dat de Republiek uiteindelijk te weinig gebouwen telde met ruimten waar majestueuze wandtapijten goed tot hun recht konden komen. De burgerlijke cultuur van de Republiek bood op den duur onvoldoende voedingsbodem voor een gezond tapissiersbedrijf. Het product dat zij voortbracht, paste kennelijk beter in de machtige Bourgondische paleizen en residenties van de Zuid-Nederlandse adel, dan in de woningen van stede-

Historische Vereniging Die Goude

lijke regenten en gegoede burgerij in de Noordelijke Nederlanden.

Gouda ondernam aanvankelijk nauwelijks actie om de eigen tapijtnijverheid in stand te houden. Andere steden zoals Delft, Rotterdam, Middelburg en Schoonhoven deden dat wel. Zij boden onder andere woon- en werkruimte, vrijstelling van belastingen en subsidies aan om tapijtwevers te lokken. Gouda reageerde pas tegen het einde van de zeventiende eeuw – toen het eigenlijk al te laat was – met het geven van subsidies.[50] Voor de laatste maal gebeurde dat in 1730 toen de tapisserie nauwelijks nog enige betekenis had.[51] De uit Oudenaarde afkomstige tapijtwever Alexander Baert profiteerde van de nieuwe koers. Hij kreeg van de stad eerst 85, later 80 gulden per jaar subsidie om de huur van zijn huis te betalen. Verder incasseerde hij vijf gulden per werkman per jaar tot een maximum van veertig man. Bovendien ontving hij een vergoeding voor zijn reis- en transportkosten. Hij had ook een weverij in Amsterdam waar men hem tegen een geringe huur woon- en werkruimte verstrekte en gratis burgerschap, vrijstelling van (burger)wacht en accijns verleende. In 1705 had hij in totaal 32 knechts in dienst, waarvan 20 in Gouda. In 1714 was de Amsterdamse 'tak' van zijn onderneming opgedoekt of door een ander overgenomen, terwijl hij in Gouda nog steeds 20 man aan het werk had. In de jaren daarna deelde hij in de malaise en was zijn Goudse bedrijf in 1724 geslonken tot 12 man personeel. Eén van zijn concurrenten, Zacharias van Arck, verging het nog slechter. Zijn bedrijf ging al in 1717 failliet, nadat het aantal knechts door gebrek aan werk tot twee was geslonken.[52] Desondanks bleef er in Gouda tot 1770 nog enige bedrijvigheid bestaan. Dat jaar leverden de kinderen van Alexander Baert namelijk nog enkele kussens aan de stad. Daarna was het voorgoed gedaan met de Goudse tapijtnijverheid.[53]

De Goudse tapissiers vormden een nogal gesloten wereldje waarin bazen en knechts in veel gevallen familie van elkaar waren. Veel bedrijven bijvoorbeeld bleven vaak generaties in dezelfde familie. Die onderlinge verwevenheid – hoe toepasselijk! – zorgde ongetwijfeld voor de milde concurrentiestrijd tussen de tapissiers. Het gezamenlijk uitvoeren van vooral grote leveranties, bijvoorbeeld aan het Zweedse hof, kwam omstreeks het midden van de zeventiende eeuw voor. Interessant is dat binnen het tapissiersbedrijf vrouwen een belangrijke rol speelden. Niet alleen namen zij bepaalde onderdelen van het productieproces ter hand, zoals het opmaken van kussens en het spinnen van garen, maar zij traden ook op als 'bedrijfsleidster'. Dat laatste was vaak het geval met weduwen van overleden tapissiers. Zo dreef tapissierster Jannetje Laurensdr Wouters, weduwe van Jan Onclaer, na diens dood in 1683 het 'Tapijthuis' aan de Molenwerf.

Bekende, uit het zuiden afkomstige, 'Goudse' tapijtweversgeslachten waren onder meer De Lepelaer, Van Hollandt, Schaep en Ruffelaer. Jan Ruffelear was reeds vóór 1600 in het Catharinaklooster aan de Groeneweg als tapijtwever actief. Het Goudse stadsbestuur was hem gunstig gezind aangezien hij in een relatief korte tijd verschillende opdrachten kreeg, ten dele omdat hij in financiële problemen verkeerde. De stad bestelde bij hem onder meer drie 'tappijtcleden' voor 178 gulden en 10 stuivers (1597), drie 'stucken tapijten (...) om te hangen van der schoirsteen tot aen de deur van schepencamer toe' (1598) en 55 ellen en dertienzesde deel 'tapijtwerck' voor de burgemeesterskamer en een tafelkleed voor de vroedschapskamer, samen voor 390 gulden, 13 stuivers en 12 penningen (1599). De opdracht uit 1598 werd hem gegund omdat hij vanwege het 'groot verloop [van] sijn affaire' (zijn zaken gingen dus kennelijk slecht) niet in staat was gebleken de rente ('custingen') te voldoen, die rustte op 'de huijsinge bij hem in 't convent van de Catrijnen gecogt'.

In 1626 volgde David Ruffelaer zijn vader op. Diens nu in de trouwzaal van het Goudse stad-

Historische Vereniging Die Goude

huis hangende wandtapijten zijn, samen met de serie van Tobias Schaep in het Zweedse kasteel Skokloster, de enige bewaard gebleven wandtapijten uit de glorietijd van de Goudse tapisserie. Tot zijn meest eervolle opdrachten behoorde de levering in november 1641 aan stadhouder Frederik Hendrik van 'een camertapijten (...) sijnde groot seven stucken ende diep vijff ellen' met een totale oppervlakte van bijna 204½ ellen. Het kostte de Prins van Oranje de lieve som van 1.287 gulden, 11 stuivers en 3 penningen. Tot de klanten van David Ruffelaer behoorden ook Amsterdam en Den Haag. Eerstgenoemde stad leverde hij in 1630 voor 425 gulden 'verscheijden cussenblaederen ende een tapijt op de scheepentaeffel', terwijl hij voor Den Haag in 1645 tegen betaling van 51 pond (gulden) 'twaelff tapijtwapentgens' maakte.[54]

Binnenvaart

Hoewel zij aan belang had ingeboet, vormde de binnenvaart een belangrijke bron van inkomsten voor de Gouwenaars. Jaarlijks passeerden tussen de 8.000 en 10.000 schepen de sluizen bij Gouda.[55] Veel schippers maakten van de wachttijd, die met het schutten gepaard ging, gebruik om inkopen te doen bij de plaatselijke middenstand. De Veerstal was na de aanleg van de Mallegatsluis in 1577 het koopcentrum bij uitstek van de schippers die langs de IJsselkade en de Turfsingel afgemeerd lagen. Hier vond men ook de scheepstimmerlieden, (anker)smeden en zeilmakers. Voor herstelwerkzaamheden legden de schippers aan bij een van de vele scheepswerven die Gouda rijk was. In het tijdvak tussen 1616 en 1619 waren dat er tien. Na die tijd was de concurrentie van de omringende dorpen voelbaar. Ondanks boetes, die moesten worden betaald als schepen buiten Gouda werden gerepareerd of nieuw gebouwd, daalde het aantal werven tot vijf in 1786. Ook langs de Haven heerste bedrijvigheid. In het pand Westhaven 65 bijvoorbeeld was eeuwenlang een zeilmakerij gevestigd.

Daarnaast waren nogal wat Gouwenaars werkzaam op binnenvaartschepen. De schippers waren verenigd in gilden. Eigenaren en huurders van de grotere schepen waren lid van het grootschippersgilde. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw telde het gilde 278 schepen, variërend in grootte van 4 tot 38 last. Tussen 1630 en 1641 bedroeg het aantal schepen 202, waarvan de grootte niet bekend is. Het aantal leden zal geringer zijn geweest omdat schippers soms meer dan één schip bezaten. Vandaar dat moeilijk kan worden vastgesteld of de ongeveer honderd leden van het gilde in 1768 een achteruitgang betekende ten opzichte van de vorige periode. Van 1606 tot 1731 beschikte het grootschippersgilde over een eigen onderkomen aan de Veerstal met een uitgang op de Peperstraat.

Schippers die met overwegend kleine schepen op de Hollandsche IJssel voeren, waren lid van het kleinschippersgilde. Zij vertrokken van de Veerstal. In 1677 werd een scherpe grens tussen het grootschippers- en kleinschippersgilde getrokken. Schippers die voeren op schepen van meer dan negen last, maakten vanaf dat jaar deel uit van het grootschippersgilde. Daardoor nam het ledental van het kleinschippersgilde toe. In de jaren 1643 tot 1645 telde het gilde 26 leden; in 1742 was dat aantal gestegen tot 45. Een aparte groep vormden de beurtschippers, die lijndiensten op Amsterdam en Leiden onderhielden. Zij waren verenigd in het schuitenvoerdersgilde.[56]

Historische Vereniging Die Goude

Economische conjunctuur

Het laatste kwart van de zestiende eeuw kampte Gouda in tegenstelling tot de meeste andere Hollandse steden met grote economische problemen. De brouwnijverheid, eeuwenlang de basis van de welvaart, was vervallen. Wat restte was de regionale markt. Ook de lakennijverheid was op zijn retour. Veel Gouwenaars trokken weg om elders emplooi te zoeken. Door in te spelen op de agrarische expansie van de Goudse ommelanden werd een totale economische ineenstorting voorkomen. In het bijzonder legden de Gouwenaars zich toe op de handel in kaas en boter. Tegelijkertijd stelde het stadsbestuur alles in het werk de nijverheid nieuw leven in te blazen.

Vooral dankzij de gevluchte lakenwerkers uit de Zuidelijke Nederlanden herstelde de economie zich in het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Veel mensen uit het omringende platteland en de nabijgelegen steden zochten weer een bestaan in Gouda. Uiteraard deden zich conjunctuurschommelingen voor, maar overwegend ging het goed met de stedelijke economie, ondanks twee zware pestepidemieën, die veel stadgenoten het leven kostten. Vooral de jaren tussen 1665 en 1672 moeten welvarend zijn geweest, gelet op de omvangrijke en kostbare nieuwbouwprojecten zoals het Catharina Gasthuis, de Zalm en de Waag.

De oorlog die in 1672 uitbrak en een hevige pestepidemie zorgden voor een economische terugval die een kwart eeuw duurde. Wel was het aantal inwoners in 1685 bijna weer op het oude peil, maar dat bracht de welvaart van voor de oorlog niet terug. Zelfs de pijpennijverheid, die sedert 1650 zo verrassend was gegroeid, ondervond een terugval. Mede dankzij de steun van het stadsbestuur kwam de pijpennijverheid rond 1700 weer tot bloei. Terwijl andere Hollandse steden vanaf 1700 met een sterke economische terugval kampten, begon voor Gouda een periode van ongekende bloei, die tot circa 1730 aanhield. Daarna trad ook hier een periode van verval in.

De economische recessie na 1730 was een direct gevolg van de achteruitgang van de pijpennijverheid. Verandering in gebruik van tabak (de opkomst van snuiftabak), groeiende concurrentie in het buitenland en actieve overheidssteun lagen daaraan ten grondslag. De werkgelegenheid in de pijpennijverheid liep snel terug. Veel Gouwenaars verlieten de stad op zoek naar een nieuw bestaan elders. Voor de achterblijvers, braken moeilijke tijden aan. Verschillende gilden beklaagden zich over 'de droevige duure omstandigheden der tijd' (1770) en de 'meer dan quijnende toestand der negotie' (1771). Uiteraard had deze ontwikkeling ook zijn weerslag op de stedelijke financiën, die in 1783 in een 'betreurenswaardige staat' verkeerden.[57] Wat de Franse troepen zagen toen zij begin 1795 Gouda binnentrokken, was een in economisch opzicht vervallen stad.

Aan de perioden van bloei en terugval lagen verschillende oorzaken ten grondslag. Zolang de producten op een vrij toegankelijke markt konden worden afgezet, steeg de omzet en daarmee de werkgelegenheid. Deze perioden van vrijhandel duurden veelal kort. Maatregelen in binnen- en buitenland om de eigen producten te beschermen of zelfs te bevoordelen, domineerden. Dat brak in de tweede helft van de achttiende eeuw de pijpennijverheid op. Door concurrerende producten beperkingen op te leggen, trachtte het stadsbestuur kwijnende bedrijfstakken te beschermen. Slechts in zeer uitzonderlijke gevallen werd geldelijke steun verleend.

Overigens nam de persoonlijke betrokkenheid van de regenten bij de stedelijke economie in de loop van de tijd af. Was het rond 1600 eerder regel dan uitzondering dat in regentenfamilies een ambacht of bedrijf van vader op zoon overging, vanaf 1625 kwam in deze situatie verandering. De nadruk kwam meer te liggen op een bestuurlijke carrière. Ter voorbereiding daarop

Historische Vereniging Die Goude

werd in toenemende mate in ieder geval de oudste zoon naar de universiteit gestuurd. Vandaar dat het niet langer vanzelfsprekend was dat deze de zaak van zijn vader voortzette. Tussen 1650 en 1672 kwam dit proces in een stroomversnelling. De academisering van de regentenstand vond in hoog tempo plaats, terwijl de participatie bij de handel en de nijverheid snel afnam. In de achttiende eeuw waren de banden die het patriciaat voorheen met de economie had vrijwel volledig doorgesneden. Slechts een kleine minderheid van de stadsbestuurders was actief als koopman. Bij de belangrijkste economische activiteit in de stad, de fabricage van aardewerk en pijpen, was de bestuurlijke elite niet of nauwelijks betrokken.[58]